

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології і соціальної роботи
Кафедра логопедії та спеціальних методик

Кваліфікаційна робота

з теми:

**“ФОРМУВАННЯ НАВИЧОК СПІЛКУВАННЯ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО
ВІКУ ІЗ ЗАГАЛЬНИМ НЕДОРОЗВИНЕННЯМ МОВЛЕННЯ”**

Виконала: студентка 2 курсу
групи SoL2-M22z
ОП Спеціальна освіта (Логопедія)
спеціальність 016 Спеціальна освіта
спеціалізація 016.01 Логопедія
Марія ГРИЦАЙ

Керівник:
Віктор ГЛАДУШ
доктор педагогічних наук, професор

Рецензент:
Олена ВЕРЖИХОВСЬКА,
кандидат педагогічних наук, доцент

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ НАВИЧОК СПІЛКУВАННЯ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ІЗ ЗАГАЛЬНИМ НЕДОРОЗВИНЕННЯМ МОВЛЕННЯ.....	8
1.1 Проблема формування навичок спілкування у психолого-педагогічній літературі.....	8
1.2 Сутність та характеристика загального недорозвинення мовлення у дітей.....	12
1.3 Особливості формування комунікативних навичок дітей дошкільного віку із загальним недорозвиненням мовлення	17
РОЗДІЛ 2 ДОСЛІДЖЕННЯ НАВИЧОК СПІЛКУВАННЯ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ІЗ ЗАГАЛЬНИМ НЕДОРОЗВИНЕННЯМ МОВЛЕННЯ.....	24
2.1 Практична робота логопеда з формування комунікативних навичок.....	24
2.2 Методологія вивчення рівня навичок спілкування дошкільників з загальним недорозвиненням мовлення	30
2.3 Результати констувального етапу емпіричного дослідження.....	37
РОЗДІЛ 3 ФОРМУВАННЯ НАВИЧОК СПІЛКУВАННЯ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ІЗ ЗАГАЛЬНИМ НЕДОРОЗВИНЕННЯМ МОВЛЕННЯ.....	44
3.1 Шляхи формування навичок спілкування у дітей дошкільного віку із загальним недорозвиненням мовлення.....	44
3.2 Зміст роботи з формування навичок спілкування дітей дошкільного віку із загальним недорозвиненням мовлення.....	50

3.3	Визначення ефективності системи логопедичної роботи з формування комунікативних навичок дітей із загальним недорозвиненням мовлення.....	57
3.4	Методичні рекомендації педагогічним працівникам та батькам щодо формування навичок спілкування дітей дошкільного віку із загальним недорозвиненням мовлення.....	62
	ВИСНОВОК.....	67
	СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	70
	ДОДАТКИ.....	76

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ЗНМ – загальний недорозвиток мовлення

ВСТУП

Своєчасне оволодіння правильним мовленням має вагоме значення для формування повноцінної особистості дитини, її гармонійного психофізичного розвитку, готовності до успішного навчання у школі.

Порушення мовленнєвих функцій негативно позначається на розвитку комунікативних навичок дитини, а недорозвинення мовленнєвих засобів знижує рівень спілкування, призводить до виникнення психологічних особливостей (замкнутості, боязливості, нерішучості, сором'язливості); породжує специфічні риси загальної та мовленнєвої поведінки (обмежену контактність, уповільнену включеність у ситуацію спілкування, невміння підтримувати розмову, прислухатися до звучання, неухважність до мовлення співрозмовника) та до зниження комунікативної активності загалом. З іншого боку, існує і зворотна залежність – мовлення виникає і розвивається у процесі спілкування, а при недостатньому спілкуванні темп розвитку мовлення та інших психічних процесів уповільнюється.

У державних програмах розвитку дітей дошкільного віку декларується необхідність розвитку комунікативних навичок, «готовність до мовленнєвої взаємодії» відповідно до сфери та ситуації спілкування. Дитина повинна вміти ставити і вирішувати певні типи комунікативних завдань: визначати цілі комунікації, оцінювати ситуацію, враховувати наміри та способи комунікації партнера, вибирати адекватні стратегії комунікації, бути готовою до осмисленої зміни власної мовленнєвої поведінки. Необхідно навчати дошкільників принципів та правил спілкування, розвивати комунікативні навички.

Особливо важливою є проблема формування комунікативних навичок у дошкільників із загальним недорозвиненням мовлення, яке супроводжується незрілістю окремих психічних функцій, емоційною нестійкістю, наявністю стійких порушень комунікативного акту, що у свою чергу ускладнює розвиток комунікативних навичок та призводить до порушення формування засобів спілкування, зміни способи комунікації, збіднення соціального досвіду та

створюють труднощі адаптації дитини серед однолітків та соціальної адаптації загалом. Тому психо-корекційна допомога у розвитку комунікативних навичок є необхідною умовою реалізації спеціальної освіти та соціокультурної адаптації дошкільників із загальним недорозвиненням мовлення.

Незважаючи на інтерес дослідників до вивчення та розвитку комунікативних навичок у дітей з загальними недорозвиненням мовлення та труднощі оволодіння та формування комунікативних навичок у старших дошкільників із загальним недорозвиненням мовлення, ми помітили недостатню розробленість методів цілеспрямованої, систематичної та ефективної логопедичною роботою у цьому напрямі. Це і зумовило вибір теми кваліфікаційної роботи: «Формування навичок спілкування у дітей дошкільного віку із загальним недорозвиненням мовлення»

Мета дослідження: розробити та апробувати систему логопедичної роботи з формування комунікативних навичок у старших дошкільників із загальним недорозвиненням мови.

Об'єкт дослідження: процес формування комунікативних навичок у старших дошкільників із загальним недорозвиненням мовлення.

Предмет дослідження: система логопедичної роботи щодо формування комунікативних навичок у старших дошкільників із загальним недорозвиненням мовлення.

Завданнями дослідження:

1. Теоретичний аналіз проблеми формування навичок спілкування у загальній та спеціальній психолого-педагогічній літературі.
2. Визначення особливостей сформованості навичок спілкування у дітей дошкільного віку із загальним недорозвиненням мовлення.
3. Експериментальне вивчення рівня розвитку навичок спілкування у дітей із загальним недорозвиненням мовлення.
4. Розробити та апробувати систему логопедичної роботи з формування комунікативних навичок у старших дошкільнят із загальним недорозвиненням мовлення.

5. Визначити ефективність розробленої програми.

Методи дослідження: теоретичні: аналіз психолого-педагогічної літератури з проблеми дослідження; емпіричні: спостереження; експеримент (констатуючий, формуючий, контрольний етапи); метод кількісного та якісного аналізу результатів дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів: отримані дані підтверджують факти про особливості комунікативних навичок у старших дошкільників з загальним недорозвиненням мовлення. Обґрунтовано оптимізуючий вплив системи логопедичної роботи щодо формування комунікативних навичок.

Практичне значення одержаних результатів. Розроблено систему логопедичної роботи з розвитку комунікативних навичок у старших дошкільників із загальним недорозвиненням мови.

Структура та обсяг. Кваліфікаційна робота складається із вступу, 3 розділів, висновків, списку літератури та додатків. Ілюстрована таблицями і рисунками.

ВИСНОВКИ

Розглянувши теоретичні аспекти та провівши експериментальне дослідження проблеми формування комунікативних навичок у дітей із загальним недорозвиненням мовлення можна зробити наступні висновки.

У дітей загальним недорозвиненням мовлення порушення засобів комунікації не обмежується мовленнєвим компонентом, а охоплює всю комунікативну систему в цілому, що ускладнює міжособистісну взаємодію, негативно відбивається на психічному розвитку дітей.

Комплекс порушень мовленнєвого та когнітивного розвитку у дітей із загальним недорозвиненням мовлення перешкоджає становленню у них повноцінних комунікативних зв'язків з оточуючими, ускладнює контакти з дорослими та може призводити до ізоляції цих дітей у колективі однолітків.

Комунікативні порушення у старших дошкільників мають особливості: проблеми у встановленні контакту з оточуючими; зниження потреби у спілкуванні; незацікавленість у контакті, невміння орієнтуватися у ситуації спілкування, негативізм, не сформованість форм комунікації (діалогічне та монологічне мовлення); низька мовленнєва активність.

Визначено, що стан комунікативних навичок у старших дошкільників із загальним недорозвиненням мовлення визначає не сформованість гри як спільної діяльності. У той же час спеціально організована гра може стати засобом формування здатності до спілкування.

Для виявлення стану сформованості комунікативних навичок у дітей старшого дошкільного віку із загальним недорозвиненням мовлення ми використовували такі основні методи: спостереження, констатуючий, формуючий, контрольний експерименти, а також кількісний та якісний аналіз отриманих даних. В результаті констатуючого експерименту у старших дошкільників із загальним недорозвиненням мови ми виявили специфічні особливості стану комунікативних навичок: труднощі в умінні розуміти емоційний стан однолітків, дорослих; розповідати про них, уміння вислуховувати іншу людину, з повагою ставитися до її думки, інтересів; спокійно відстоювати

свою думку, вміння взаємодіяти в системі «дитина - дитина», співвідносити свої бажання, прагнення з інтересами інших дітей, брати участь у колективних справах та надавати допомогу, вмінні не сваритися, спокійно реагувати у конфліктних ситуаціях; з повагою ставитися до оточуючих, вміння отримувати необхідну інформацію у спілкуванні, вести простий діалог з дорослими та однолітками.

Проведене нами дослідження підтверджує, що необхідні умови для формування комунікативних навичок старших дошкільників із загальним недорозвиненням мовлення є: забезпечення емоційного контакту дорослого з кожною дитиною; використання ігор та вправ, спрямованих на активізацію комунікативних навичок, здійснення наступності у роботі вчителя-логопеда, вихователя та батьків.

Зазначається, що формування навичок спілкування у дітей дошкільного віку з загальним недорозвиненням мовлення є складним та багатограним процесом, який потребує індивідуального підходу та сприятливого середовища для розвитку мовлення та спілкування. Педагогічна практика повинна бути спрямована на використання різних методів та технологій, які допоможуть дитині розвиватися та отримувати необхідні навички та здібності для успішного спілкування з іншими людьми у майбутньому. Крім того, важливо враховувати індивідуальні особливості кожної дитини, оскільки кожна з них має свій власний темп. Педагог повинен створювати різні ситуації та завдання, що сприяють розвитку мовлення та спілкування, а також розробляти індивідуальні плани розвитку дитини, з урахуванням її потреб та можливостей.

На підставі результатів констатувального експерименту було розроблено систему логопедичної роботи, в ході якої було підібрано ігри та вправи на розвиток критеріїв комунікативних навичок. Розроблена нами система логопедичної роботи включала два взаємопов'язаних етапи. Підготовчий етап, метою якого було формування комунікативної активності дитини, усвідомлення дитиною себе як суб'єкта спілкування та сприйняття однолітка, як об'єкта взаємодії. Робота на цьому етапі була направлена на розвиток стійкості уваги дітей до співрозмовників (дорослих і однолітків), формування вміння очікувати

відповідної інформації та відповідно до неї будувати подальшу комунікативну поведінку. Основний етап передбачав розвиток уміння вести діалог, розуміння емоційного стану, уміння вислуховувати іншу людину, спокійно відстоювати свою думку, спокійно реагувати у конфліктних ситуаціях та брати участь у колективних справах. Система логопедичної роботи представлена у вигляді блоків, що включають ігри та ігрові вправи на розвиток: вміння співпрацювати; активно слухати; переробляти інформацію; конструювати «текст іншого» (уміння говорити самому). Так, кожен блок був спрямований на вирішення кількох завдань. Система логопедичної роботи здійснювалася нами у формі включення до підгрупових занять. Логопедична робота будувалася з урахуванням основних принципів та етапів.

Для визначення ефективності проведеної системи логопедичної роботи з формування комунікативних навичок у старших дошкільників із загальним недорозвиненням мовлення ми провели контрольний експеримент. Порівняння результатів констатувального та контрольного експериментів показало, що проведена нами логопедична робота сприяла розвитку комунікативних навичок у старших дошкільників із загальним недорозвиненням мовлення.

Проведене нами дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми, перспективами дослідження цієї теми вважаємо розробку методичного забезпечення формування навичок спілкування у дітей інших нозологій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрусина Л. Є. Особливості інтелектуального розвитку дітей старшого дошкільного віку із загальним недорозвитком мовлення : дис. канд. психол. наук : 19.00.08. Київ, 2012. 283 с.
2. Андрусина Л. Є. Психологічні характеристики загальнофункціональних механізмів мовлення у старших дошкільників із ЗНМ. Теорія і практика сучасної логопедії: Збірник наукових праць: 2007. С.18 – 23.
3. Артемчук І. В. Особливості усного зв'язного мовлення у комунікативно депривованих дітей-сиріт : автореф. дис... канд. психол. наук : 19.00.08 Ін-т спец. педагогіки АПН України. Київ, 2005. 22 с.
4. Базовий компонент дошкільної освіти. Нова редакція та поради для організації освітнього процесу від 22 січня 2021 року. Режим доступу: <https://ezavdnz.mcfre.ua/book?bid=37876>
5. Барищук Г.С. Прислухайтесь, як говорить ваша дитина. Альбом обстеження мовлення дітей: Посібник для логопеда. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2010. 48 с.
6. Бартенєва Л. І. Діагностика системи морфологічної словозміни у дітей із ЗНМ. Теорія і практика сучасної логопедії: Збірник наукових праць. 2005. С.33 – 40.
7. Бартенєва Л. І. Підготовка дітей із загальним недорозвитком мовлення старшого дошкільного віку до оволодіння орфографією : дис.канд. пед. наук : 13.00.03. Київ, 2000. 201с.
8. Береза В. Комунікативна компетенція як основа формування національно свідомої особистості. *Рідна школа*. 2006. №11. С. 13-16.
9. Бех І. Д. Виховання особистості. Київ: Либідь, 2003. 187 с
10. Белова О.Б. Пропедевтика мовленнєвих порушень: навчально-методичний посібник. Кам'янець-Подільський: Медобори 2006, 2017. 140 с.
11. Богуш А. М. Дошкільна лінгводидактика : Теорія і практика. Київ: Просвіта, 2000. 216 с.

12. Богуш А. М. Мовленнєвий розвиток дітей від народження до 7 років : монографія. Київ : Слово, 2004. 374 с
13. Богуш А. М. Мовленний компонент дошкільної освіти. Харків : Ранок, 2012. 234 с.
14. Богуш А. М. Формування мовної особистості на різних вікових етапах. Одеса : ПНЦ АПН України, 2008. 272 с.
15. Брушневська І. М. Організаційно-педагогічні умови формування комунікативного компонента мовленнєвої діяльності дітей п'ятого року життя із загальним недорозвитком мовлення. *Психологія і педагогіка на сучасному етапі розвитку наук: актуальні питання теорії і практики*. Одеса, 2017. С. 58-61.
16. Брушневська І. М. Розвиток граматичного ладу мовлення дітей за умов звичайного онтогенезу. *Педагогіка та психологія: виклики і сьогодення*. Київ, 2016. С. 26-30.
17. Брушневська І. М. Теоретичні аспекти вивчення мовленнєвої діяльності дітей дошкільного віку із ЗНМ. *Актуальні проблеми педагогічної освіти: європейський і національний вимір*. Луцьк, 2017. С.32-35.
18. Бучківська В.В. Взаємини в дитячому колективі – умова особистісно – орієнтованого педагогічного процесу. *Педагогіка і психологія*. 2000. №1 С. 72-77.
19. Вінокурова О. В. Вплив мовленнєвих порушень на особистість, поведінку та емоційно-волову сферу дитини. *Науковий часопис*. Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. №28. С. 37-41.
20. Гаврилов О. В. Особливі діти в закладі та соціальному середовищі: навчальний посібник. КП: Аксіома, 2009. 308 с
21. Гаврилова Н. С. Психологічна характеристика дітей з ЗНМ порушенням пізнавальної сфери кінетичного типу. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2008. С. 306 – 310.
22. Гаспарова Є. М. Відображення соціальних взаємин у грі. *Дошкільне виховання*, 2009. № 8. 179 с.

23. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1997. 376 с.
24. Горецька О. В. Психологічні умови оптимізації спілкування батьків з –дітьми дошкільного віку: дис. ...канд. психол. наук : 19.00.07. Бердянськ, 2009. 267 с.
25. Гріб О. Розвиток емоційного світу та комунікативних здібностей дітей. *Психолог*. 2009. №8. С. 21-22.
26. Губа О. Формування комунікативних якостей молодших школярів засобами дитячого аматорського театрального мистецтва. *Рідна школа*. 2008. №8. С. 47-49.
27. Губанова Т. Формування загально мовленнєвих умінь та навичок учнів засобами особистісно орієнтованого спілкування. *Початкова школа*. 2006. №8. С. 15-17.
28. Данілавичюте Е. А. Діагностика стану сформованості складових мовленнєвої діяльності, що зумовлюють оволодіння навичок читання. *Теорія і практика сучасної логопедії*. Київ : Актуальна освіта, 2006. Вип.3. С.119-136.
29. Денисенко О.І. Розвиток навичок комунікабельності у дітей дошкільного віку. Черкаси: ЧОПООП ЧОР, 2012. 32с.
30. Дідкова Л. М. Теоретичне обґрунтування проблеми загального недорозвинення мовлення: історичний аспект. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Вип. XV. Серія : соціально-педагогічна. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. С. 127 – 132.
31. Дідковська А. Розвиток комунікативних здібностей дітей дошкільного віку засобами казки. *Вісник Інституту розвитку дитини*. № 7, 2010. С. 45 – 50.
32. Дубінка М. Психолого-педагогічні умови забезпечення ефективності міжособистісного спілкування. *Рідна школа*. 2008. №11. С. 33-36.
33. Загальна психологія: навчальний посібник / За ред. О. Скрипченко, І. Волинської, З. Огороднійчук та ін. Київ: «АПН», 2001. 464 с.
34. Каптерєв П.Ф. Про дитячі ігри і розваги. Народна освіта, 2009. №10. 240 с.

35. Карасьова К. В. Розвиток комунікативних функцій дошкільників у процесі творчих ігор : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня. канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» Київ, 2008. 19 с.
36. Касілова Л. С. Корекційно-розвивальна робота з дітьми із загальним недорозвитком мовлення. *Таврійськ. вісн. освіти.* 2013. № 3. С.56-60.
37. Керик О. Логопедичний тренінг як засіб розвитку комунікативної діяльності дітей з мовленнєвими порушеннями. *Молодь і ринок.* 2016. № 5. С. 82-86.
38. Компанець Н.М., Коваль-Бардаш Л.В. Включення дітей з особливими потребами у соціальне середовище: особливості формування комунікації та подолання поведінкових розладів: навчально-методичний посібник. Київ. 2020, 340 с.
39. Конопляста С. Ю., Сак Т. В. Логопсихологія Київ: Знання, 2010. 293 с.
40. Король А.В. Мовленнєва картка з картинками :логопедичне обстеження рівня мовленнєвого розвитку дитини. Тернопіль : Мандрівець, 2018. 24 с.
41. Логопедія: підручник / за ред. М.К.Шеремет. Київ: Слово, 2018. 701 с.
42. М'ясоїд П. А. Загальна психологія. Київ: Вища школа, 200. С. 210-219.
43. Малярчук А.Я. Обстеження мовлення дітей: Дидактичний матеріал. Київ: Літера ЛТД ,2003. 104 с.
44. Манько Н.В. Діагностика та корекція мовленнєвого розвитку дітей раннього віку: наук.-метод. посіб. Київ: КНТ, 2008. 256с.
45. Мартиненко І. В.Особливості комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення : монографія. Київ.: ДІА, 2016. 304 с.
46. Мартиненко І.В. Психологічні засади формування комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення. : дис. канд. психол. Наук.19.00.08. Київ, 2017. 496 с.

47. Мартиненко І.В. Характеристика комунікативних рис особистості дітей старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення . *Особлива дитина: навчання і виховання*. 2015. № 4. С. 45 – 58.
48. Мартинчук О.В., Маруненко І.М., Луцько К.В. Спеціальна педагогіка : навч. посіб. Київ : Київ. ун-т імені Бориса Грінченка, 2017. 364 с.
49. Марченко І. С. Особливості мовленнєвої активності дітей молодшого дошкільного віку із загальним недорозвиненням мовлення. *Логопедія*. 2015. № 6. С. 51–58.
50. Марченко І.С., Пузир Т.Ю. Активізація мовленнєвого спілкування дітей із загальним недорозвиненням мовлення. 2010.№15.С.156-160
51. Марченко І.С. Особливості логопедичної роботи з дітьми дошкільного віку з тяжкими порушеннями мовлення . *Логопедія*. 2013. № 3. С. 52 – 56.
52. Москаленко В. В. Соціальна психологія: Підручник. Київ: Центр навчальної літератури, 2005. С. 369-510.
53. Овчарова Р. Ігрова психокорекція труднощів спілкування. Програма для молодших школярів. *Психолог*. 2008. №40. С. 13-20.
54. Піроженко Т. О. Комунікативно-мовленнєвий розвиток дошкільника. Тернопіль: Мандрівець, 2010. 152 с.
55. Поніманська Т. І. Дошкільна педагогіка. Київ : Академвидав, 2004. – 456 с.
56. Психологія: Підручник / За ред. Ю. Л. Трофімова. Київ: Либідь, 2000. С. 468-510.
57. Рібцун Ю. В. Звукові намистинки. Формування мовленнєвої полікомпетентності у дошкільників: навч.-метод. посіб. Тернопіль : Мандрівець, 2015. 210 с. 76
58. Рібцун Ю. В. Корекційна робота з розвитку мовлення дітей п'ятого року життя із фонетико-фонематичним недорозвитком мовлення: прогр.-метод. комплекс. Київ : Кафедра, 2013. 283 с.

59. Рібцун Ю. В. Предметно-розвивальне середовище у молодшій логопедичній групі для дітей із ЗНМ : навч.-метод. посіб. К. : Освіта України, 2010. 50 с. URL: <http://docplayer.net/31440396-Yuliya-ribcun-predmetnorozvivalne-seredovishche-u-molodshiy-logopedichniy-grupidlya-ditey-iz-znm.html>

60. Рібцун Ю.В. Організація ігрової діяльності дітей з порушеннями мовленнєвого розвитку. *Дошкільне виховання*. 2018. №1. С. 12-15

61. Тищенко В. В. Загальний недорозвиток мовлення: перспективи подальших досліджень. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. 2013. С.396-405.

62. Тищенко В. В. Методика формування ймовірного прогнозування в мовленнєвій діяльності дошкільників із ЗНМ. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова: Серія 19: Корекційна педагогіка та психологія*. Вип. 21. 2012. С.266-271.

63. Тищенко В. В. Як навчити дитину правильно розмовляти: від народження до 5 років : поради батькам . Київ : Літера ЛТД, 2006. 128 с.

64. Трофаїла Н.Д. Емоційний розвиток дітей дошкільного віку. *Педагогічні науки*. Вип. 1.45. 2014, С. 155-158. URL:

65. Трофименко Л. І. Діагностика та корекція загального недорозвитку мовлення у дітей дошкільного віку: Навч.- метод. посібн. Київ: 2014. 72 с.

66. Трофименко Л. І. Корекційне навчання з розвитку мовлення дітей старшого дошкільного віку із ЗНМ. Київ: «Актуальна освіта», 2013. 108 с. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/10502/1/Trofimenko5.pdf>

67. Трофименко Л. Новий зміст корекційного навчання з розвитку мовлення дітей середнього дошкільного віку із ЗНМ II-III ступенів. *Дефектологія*. 2007. № 3. С. 34-40.